

Наукова хроніка.¹⁾

1. На тему: Ляняте, ціль і метода географії.

Написав *Володимир Геринович*.

Ніяка галузь знання не переходила хйба в своїм розвою таких дивних перемін як географія. Одна із найперших, найстарших наук, яка на якийсь час стала огнищем і осередком иньших многих галузий знання посередно чи безпосередно з нею получених, яка в своїй початковій фазі розвитку записала такі імена як: Анаксимандер, Геродот, Страбон, Ератостен, Птольомей, тратить з упадком старинного сьвіта ґрунт під ногами, починає переходити ріжні колії житя, хилить ся до занепаду. Уладок многих иньших наук на початку та до кінця майже середної доби історичної, був єї щирим товаришом, зазнавала і вона сеї „широї“, та „сердечної“ опіки, яка хйба не золотими буквами буде записана в історії розвитку людської думки. Часи віків середних се перйод цілковитого застою та занепаду усіх природничих наук; деякі проблиски географічних змагань були вправді, але вони не могли ніяк розрости ся, розвинути ся, стати на ширших самостійних основах. Сї проблиски географічні, хотяйби взяти під увагу навіть географію Арабів, мали в собі надто мало дійсно-географічного тла, щоби становити мали якийсь значнійший етап в розвитку сеї науки.

¹⁾ З огляду на значну актуальність методичних дослідів у землеканню подаємо в „Науковій хроніці“ отсі дві розвідки, не беручи впрочім відновідальности за висловлені там погляди. Ред.

В тім часі, коли під впливом різнородних чинників зростають гуманістичні науки та стають виразом умової праці чоловіка, не має географія нічого важнішого записати, вона і дальше знаходить ся на похилій упадку. Прокляте часу метило ся на тім, що було її суттю, тлом. За много природничою була вона, щоби в тих часах могла зеднати собі „placet“ тих, які надавали тон науці; і завдяки тому власне своєму природничому характерови сходиться у підсінки, яко така перестає існувати. Дивне явище! Навіть часи великого відродження перейшли для географії безслідно. По при математичну її частину, яка віджила та відродила ся на узорах Птольомея і Ератостена не зроблено майже нічого. Відроджене т. зв. Страбонізму годі назвати додатним моментом в розвитку наук географічних. Віджила в новім, середновічно-фантазійнім одіню історично-описова географія; але лиш віджила, бо не відступила ні на крок від тих освячених клясичних узорів, які стали на якийсь час альфою і омегою в науці. Отся тяжка рука гуманістів тяжіла і дальше над географією та не давала розтліти тим немногим іскоркам, які ту і там показували ся.

А ось ще більш дивне і впрост непонятне явище мусить записати історія розвитку географії. Навіть часи великих відкрить не змогли її воскресити, сї часи, які для географії зібрали стільки матеріялу, поширили тим самим її дотеперішній овид, сї часи, від яких географія найбільше могла сподівати ся. Пятно загального напрямку надто було сильне, тяжіло над усім, що лиш носило на собі характер природописности, вкривати намагало ся усі галузи знання оперті на природничих основах.

Вряди-годи дають ся чути ту і там голоси, які новим оком глядять на розвій наук, на потреби суспільности. Се лиш lucida intervalla серед тої душної атмосфери, яка втискала ся все і всюди. Гуманісти знали лиш чоловіка, більш нічого не хотіли знати, нічо не підходило під їх інтерес. Сей, в свій час модний а всевладно пануючий напрям, покоровив собі усе иньше, зморозив нераз і не одно прозябаюче жите. На сїм зискала лиш астрономія, яку все таки плекано, а яка опісля в особах таких індивідуальностей як Копернік, Кеплер, Нютон найшла великих подвижників. Математична часть географії відділила ся від неї, знаходить ся серед астрономів гідних репрезентантів, підчас коли фізична, оскільки єї у той час можна тим іменем назвати, коротає свій вік опутана напрямком і ідеями гуманістів. Оповідання про народи замешкуючі далекі краї, нераз видумані картини

незнаних земель, вичислюване рік, гір та ріжних місцевин, отсе тогочасна географія. Про природу краю, явища географічні та їх взаємини ніхто не згадував.

Серед тої хаотичности та застою на поли розвитку географічних наук записує історія розвитку людської думки виступ Варена. Його погляди уміщені в творі *Geographia generalis* (1650) являють ся великим етапом в розвитку географічної думки, снопом ясного сьвітла киненим в затемнене тло понять географічних. Його погляд так чужий сучасним та давним, нагадує нам мимохіть часи новійші, коли то усуваючи гуманістичні інкрустації стараємо ся глядіти на науку географії з фізичного становиска. Се був *lux in tenebris*; і власне тому голос його був ізольований, призабутий скоро, майже непомічено перейшов ряди суспільности, а автор, якого не без рації звемо батьком географії фізичної, не оставив ні одного духового потомка, якому би в завіщаню позіставив своє духове добро, свій новітний погляд на завдання географії. Осередовище було ще за чуже, за сильне, за відпорне, аби міг був повстати вилім в сій гранітній скелі; в суспільности починають оказувати ся лише ізольовані голоси, певних здецидованих мало, віра в догми ще надто сильна, суспільність надто остоорожна, щоби позволяти собі на небезпечні „екстраваганції“. Ось тому ще на якийсь час пішли погляди Варена в непамять; вони були за геніяльні, щоби може не піти в своїм розвитку тим тяжким шляхом, яким доводило ся ходити так многим.

Всімнайцятье століте записане в історії розвитку природничих наук золотими буквами; далекі подорожи давали змогу поширити географічний сьвітогляд, пізнати цілий ряд явищ, про які в Европу доходили ледво перетворені відгомони, переконати ся на місци, що сі чудеса далеких країв, якими кормили Европу гуманісти були в переважній части творами буйної фантазії їх авторів, чим дійсними картинами явищ природи. Із тих визначних подорожних, яких праці кинули стільки нового в узонький географічний горизонт тогочасної суспільности, спростували не одно а навчили много, зацікавили та заохотили іти шляхом їх дослідів, згадаємо Форстера (його подорож около сьвіта відбута в літах 1772 — 1775 вийшла друком 1778 року), Палляса (подорож до ріжних провінцій російської імперії, спостереження підчас подорожи до полудневої Росії 1796 і 1805), Соссіра і иньших; не можна на сім місци, обговорюючи розвій географії яко природописної науки, поминути імена таких велитів як

Монтескіє (*Esprit des Lois* 1745) Вольтера (*Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations* 1756) Руща, Циммермана (*Geographische Geschichte des Menschen und der allgemein verbreiteten vierfüssigen Tiere* 1780), Біффона (*Histoire naturelle de l'homme* 1749), Каймеса (*Sketches of the History of Man* 1774) Канта (*Von den verschiedenen Rassen des Menschen* 1775) і інших, які будьто своїми поглядами і працями безпосередно збагачили скарбницю географічної науки, будьто посередно, вплинувши своїми ідеями на суспільність в тім напрямі, що вона прориває вязи давньої традиції, і з більшим заінтересованем звертає ся до наук природничих. Се вже був очевидний зиск свободної думки взагалі а тим самим і географії. Заанімовані описами згаданих подорожуючих ідуть в їх сліди другі, ширшає овид географії, більшає інтерес до призабутої науки.

І суспільність отверезіла, пробудила ся до життя. Бачимо серед неї поважну дозу застанови, більш, о ціле небо більше критицизму чим недавно ще перед тим. Глядіти починає вона на прояви природи і життя під новим, відмінним давнішому кутом, а сей кут чи не найкрасший прояв тих духових еволюцій, того духового стану, на яких по довгих та дивних переходах станула суспільність.

Серед тої і такої власне суспільности на переломі 18 і 19 століття виринула думка сотворити правдиву науку географії, надати їй відповідні основи, зробити її одноцільною, сотворити єдність і цілість із тих дробин, які довго блукали ізольовані, та находили захист між іншими науками густо часто з географією не маючими нічого спільного.

Завдання такого, зреформувати науку географії підняло ся двох людей, яких імена, як небудь задивляємо ся або як небудь будемо колись задивлювати ся на науку географії, зістануть завсідги епохальними в історії розвитку сеї галузи знання.

Тими людьми були: Олександр Гумбольдт і Карло Ріттер. Люди зовсім відмінних поглядів, скажемо два антиподи з огляду на свої задивлювання на сю частину знання, яку мали зреформувати, вивести із хаосу фантазийних блуканин, для якої намагали ся поставити основи на будуче. Перший голосний подорожник, знаток наук природничих, знаменитий на свій час геолог, астроном, ботанік, зоолог, кліматолог, геоморфолог, другий кімнатний учений, історик, філософ. Перший самостійний у своїх раз витичених ідеях, другий натура хитка, улягаюча постороннім впливам. Гумбольдт і Ріттер вихованки двох відмінних сере-

довищ, два бігуни з огляду на принципи поглядів; але оба люди сьвітлі, працюючі, образовані, яких або яким рівних не багато мали їм сучасні часи.

Гумбольдт пізнав природу сам, глядів і умів глядіти на неї власними очима, пізнавав її прояви, генетичною ниткою вязав їх разом в одну цілість, а дивлячи ся так на природу бачив сю величну єдність в стислім отриманні усього разом з усіма подробицями. Набравши теоретичних відомостей вибирає ся в далеку подорож, обсервує, досліджує, важить усе, що тиснуло ся до його змислів з тим, що набув теоретично. Запевне не скоро дійшов Гумбольдт до того чим заслужив ся для географії, заки пізнав обопільне діланє усіх явищ, їх сталу, взаємну залежність. Ідучи далше тим шляхом уймає єдність в нерозривній звязи явищ, входячи як найдалше в їх генезу.

Рітер се міль книжковий, учений кімнатний, історик і філософ безсумнів у рішучо більше, чим природник. Природою займав ся лише яко побічним предметом, остільки, оскільки вона входила в гру його властивого предмету історії; вплив зір в історичні явища і його героя чоловіка, в ній став видіти усе, одну вісь коло котрої і для котрої усе пересуває ся рядом, ріжноманітними картинами. Серед натовпу тяжких проблем шукає Рітер товчків, причин, намагає ся знайти та нагромадити певну кількість мотивів, аби трактоване явище не вийшло слабо, блідо, не виглядало на образ ні звідси ні звідси кинений апаратом на екран. Сі мотиви найшов Ріттер в природі; в географії найшов сей причиновий принцип так могутий і видний, що ніяк не може уйти нашій увазі. Для того то досліджує сю природу Ріттер, підчеркує сю звязь природи з чоловіком крок за кроком, начеркує виразно осередовища, перепроваджує задумане консеквентно, логічно. Лиш один великий не до дарованя промах. Досліджувати прояви природи не для неї, лиш для чоловіка, казати крутити ся її цілій коло осі — людини, тоді, коли він її частиною, а вплив її домінуючий, п'ятно нестерте всебічне. Принцип причиновости звернув виключно в напрям між природою а чоловіком, бачив в природі вогнище життя чоловіка, а в її явищах челядь на його услуги. Тут виразно виринає основа телеологічна в поглядах Ріттера, тут лежить великий промах та початок зла на будуче, тут сильно похвзнув ся не виеманципований ще із гуманістичних фантазмагорій, будь що будь не буденний в історії розвитку географічної думки учений. Влучно малює оден із сучасних географів діяльність Ріттера:

„Ціла природа — говорить він — стає у нього на услуги чоловіка, з географії сотворив він проповідальницю для теологічної телеології“.

Отсе коротка силуетка діяльності тих, яким на переломі двох віків довелося доконати реформи географії. Чи їх погляди і праця доконали сего великого завдання, а засади ними घोшені стали останнім словом в історії розвитку географії? Ні! Ні один ні другий в сій квестії не сказали останнього слова, ані Гумбольдт ні Ріттер не зреформували її дефінітивно, вони розпочали лише добу великих реформ, перший в більшій, другий в меншій мірі.

Гумбольдт получив географічні науки, влучив їх зовсім до географії а її надав прикмету науки універсальної, кут під яким дивився на сю науку був за великий; Ріттер задивлювався на неї із зовсім иньшого становища; кут його бачення був узонький, горизонт надто обмежений, ще до того заціплений момент антропоцентричний.

Годі однак відмовити заслуг так одному як і другому. Гумбольдт як зазначено висше досліджував кожде явище з'осібна, всесторонній його ум не зіставив ні одно географічне, геологічне чи астрономічне явище на боці, але все трактував рівно зі знаною йому рутиною. В сім власне, що усі ті явища найшли в особі Гумбольдта доброго дослідника, значіне його виступу велике. Він став батьком цілого ряду галузей фізичної географії, научив кидати, величні картини географічні, лучити усе те що серед них бачить наше око причиновою ниткою в одну органічну цілість. Праці Гумбольдта не могли зістати без відгомону, перейти непомітно. Вони стали сильним товчком до діяльності для таких людей як Бух, Ляйель і иньші, завдяки яким географія фізична станула на поважній уровени розвитку.

Спадщина Ріттера о много менша, Безперечна а велика його заслуга в тім, що вніс спору дозу природничих моментів в офіційальну науку географії, якої був одиноким репрезентантом на той час в Німеччині, та, що поклав трівкі основи під науку антропогеографії. Однак шкоди, які заподіяв Ріттер географії були на разі більші, чим користи. Головно вплинув на се його авторитет, бо він яко одинока офіційальна повага надавав тон, і з яким найбільше числено ся. Ріттер сотворив школу, а ріттерівці переповідали в різних модуляціях погляди свого учителя, ширили телеологічні прінципи, нехтували самостійність географії, підчинюючи її під омофор гуманістичних наук.

Того рода трактованє географії не могло нікого загіти до студий на сім полі, школа ріттерівська раз-у-раз маліла а по смерти єї творця усунено одинокую катедру географії в Німеччині, котру власне займав Ріттер.

Заслугою так Гумбольдта як і Ріттера було се, що підчеркнули виразно і рішучо причинову звязь між явищами географічними, перший більше, всестороннійше, основнійше чим другий.

Чи сотворили вони оба одноцільну науку географії? Чи получили комплекс географічних наук в одну цілість? Застановім ся над тим.

Гумбольдт досліджував усяке явище, яке пересувало ся перед його очима, застановляв ся над кождим з осібна, на свій час всесторонно описував його прояви, вглядав глибоко в його генезу, а все те лучив узлом причиновости з иньшими явищами, які рівнож находили в нійм доброго дослідника. І з тих усіх явищ досліджуваних під зглядом їх генези, що так скажемо далеко аж до споду, творив Гумбольдт цілість обнимаючу цілий сьвіт, космос. Полишаємо на боці надто широкий горизонт баченя Гумбольдтових поглядів, се на тім місци момент меншої ваги, а запитаймо себе чи деталічне трактованє кожного явища з осібна належить до сути географії чи до єї елементів. Если воно становить суть єї інтегральних частин, то не може становити властивого, основного прояву цілої географії; еслиж знова зачислимо їх усіх до неї, то що стане ся із тими так званими, а зле названими помічними галузями чи як інакше деколи звемо посестрами географії? *Tertium non datur*. Треба згодити ся на одно. Або вчислити усі ті так звані посестри до географії безпосередно та не надавати кождій з окрема етикетки самостійної науки, або усунути їх на підрядне супроти географії становиско, надати відповідну назву відповідаючу тому становиску (найкрасчеб назвати елементами географії), а географії самій яко такій, надати домінуючу, начальну роль. Обійняти обсягом географії усі єї т. зв. помічні галузи ніяк не можна; а се ізза многих зглядів. Їх за много, вони за великі, за широко виобразовані. Слиби ми з них сотворили велитенну будову, то єї деталічність не моглаби бути обнята оком одного чоловіка. Скажемо, ся будова булаби за тяжка скількістю не величиною. Аж просить ся побільшити цеголки складаючі єї цілість. Дальше так звані науки помічні нині за надто уже самостійні, більша їх частина нині вже так сильно зріжничкована, що самі творять осібні

сонця для своїх системів, щоби дали ся получитьи рівнобіжній методою і становиском науці. А хотьби і так стало ся то чи таке получене булоби чимсь иньшим як конгльомератом рівнорядних наук? Получене зовсім не природне товариство здає ся зовсім не пожадане в науці. Полишає ся зіставити науки помічні їм самим, дати їм свободну волю ріжничкованя, бо сего вимагає добро науки, а географії полишити що иньшого. Вложити в єї завдання обовязок опирати ся на вислідах т. зв. помічних наук географічних, лучити, вязати поодинокі явища наче огнива ланцюха у одну цілість. Коли зважимо, що попередна дорога сотвореня єдности географії є неможлива, то згодити ся мусимо на сю останню.

Чи тим шляхом ішов Гумбольдт? Його метод був иньший. Він намагав ся сотворити одноцільний колюс, обрабляв до сего потрібне часто і непотрібне, сотворив велитенну будівлю, яку за його часів було тяжко обійняти думкою. Власне задля його за великого розміру, як також задля деталічності в трактованю кожного явища проба Гумбольдта не могла удати ся. Велитенна куля була змушена під впливом усе змагаючого ся материялу пукнути, нові досліди місто єї уміцнювати, розсаджували; катастрофа мусіла наступити, як не учора то нині. Розмір кулі був за малий, щоби помістити у ній тільки материялу, а творець єї не прочував може, що його стільки найдесь. Стіни ліплені були звичайним кітом, тому й розлетіли ся. Полишили ся частини гарно оброблені, кожда для себе, а нам позістає ся записати в історії розвитку географії широко закроєний та на жаль не удалий проєкт Гумбольдта, як і се, що став основником кліматології географії ростин, геоморфології, що много заслужив ся около зоології, геології, астрономії, ботаніки.

Про Ріттера годі на сім місци згадувати. Змаганя його в сім напрямі не було; овшим своїм становиском ішов все в розріз з поглядами, які мали на меті сотворити одноцілну та самостійну науку географії.

Географія не могла піти засадничо ні слідами одного ні другого.

Стало ся найгірше як лиш могло стати ся; географія почала прихиляти ся в сторону свого упадку, до Ріттера, якого становиско було сильне, а якого ідеї на якийсь час стали пануючими в науковім сьвіті. Ріттер витворив цілу школу, а перші його ученики переповідали ідеї учителя, складали сухі, часом банальні підручники, не цікаві ні змістом ні формою о міні-

мальній вартості в порівнянні з творами самого Ріттера. Із смертю Ріттера, якого авторитет підтримував його географію і школу, знеохочене до географії стало так велике, що не бачимо ні одного самостійного ученого на сім полі, а німецькі університети опинилися без катедри географії.

Серед того занепаду думки географічної пробився один світляний промінь, якого на сім місці поминути не можемо; а тим більше, що погляд сего ученого відбігає далеко від йому попередних та ілюструє ці здорові зерна думок на завдання географії, які укріпили там проявлялися, не викликаючи ніяких наслідків серед пануючої струї. Це голос Фребля, який бачить в географії науку наскрізь природничу, якої завданням досліджувати зв'язь явищ землі. Невіджалувана шкода, що сей модерний погляд на географію проминув без відгомону.

По довшім застою в розвитку географії вирінає около 70-тих років минулого століття двох людей, які вложили поважний жмуток трудів в область географічних дослідів та причинилися до дальшого прояснення пекучого питання, яке мало задецидувати о будучині завдань та методів географії. Заставляти ся над тою квестією стало кончею. Належало в'яснити питання обсягу географії; чи йти слідами широких горизонтів Козмосу пропонованого Гумбольдтом, чи обмежити ся до ріттерівської узини, зрезигнувати з географії, яко самостійної науки та трактувати її лиш яко помічну науку історії. Географія очікувала ясного і рішучого спрецизовання та здефініювання себе, о чім до тепер так якби ніхто докладно не висловив ся, очікувала рішення на питання; чи її бути конгломератом наук географічних, всім і нічим як до тепер та евентуально, яке її буде становиско супроти т. зв. наук помічних. Побачимо, що ще довгі часи мусіли уплинути, заки ці квестії найшли остаточне порішення; за великі вони та за многоважні здає ся були, щоби могли задецидувати ся скоренько.

На арену дослідів географічних виступає як сказано вище двох людей: Пешель і Кірхгоф. Полишимо на боці їх многоцінну діяльність на полі дослідів географічних, а згадаємо про їх становиско супроти завдань та методів географії. Становиско Пешеля не відбігало від становиска ріттерівського; його заслуга і для того нутуємо його виступ, лежить в тім, що він виступив проти школи Ріттера, яка відбігла далеко від ідей свого учителя та справив погляди на властивий шлях того, який був його

духовим провідником. Пешель вихованний не школою а творами Ріттера, переняв ся його поглядами, став його духовим наслідником. Видно се із його становиска на завдання географії, яке виповів в своїм творі: *Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde*¹⁾. На стороні 452 говорить що слідує: Цілію географії (єї називає *Erdkunde*) є нічо иньшого як виказати зависимість людини від природи місцевини замешканя (*von der physischen Beschaffenheit des Wohnortes*) і діланє законів природи в великих історичних подіях. У своїм другім творі виданім два роки пізнійше висловлює ся подібно²⁾, і подібно, як Ріттер бачить ціль географії в досліджуваню єї, не для неї самої лиш яко видні історичної. Однак широкий горизонт знаня та образване Пешеля казали йому з часом прорвати ті нитки, які вязали його з ідеями Ріттера. Починає уважати географію наукою також природописною, маркуючи єї також яко історичну. Дещо дальше від него іде в поглядах на завдання і ціль географії йому сучасний Кірхгоф. Географію називає він вже наукою природописною, але — тут проявляє ся ще вплив ріттерівських ідей — з інтегральною складовою, історичною частиною. Радикальним навскрізь мусимо назвати виступ Зупана, який в спеціальній, сій квестії виключно присвяченій розвідці (*Über Begriff und Inhalt der geographischen Wissenschaft und die Grenzen ihres Gebietes*) висловлює ся о географії вже яко о науці чисто природничій. Отсе його слова: Географія, як вже звучить саме єї імя є наукою о землі; а яко така є вона природописною, а не історичною.

Сі слова так природні та самозрозумілі у нинішних часах були важним моментом в історії розвою географічної думки тоді, коли зістали опубліковані. Леди проломано. Зупан розкув остаточно ті кайдани, які лучили дві нерідні сестри так довгий час, та які заподіяли науці стільки шкоди. Отсе наслідки авторитетної гегемонії, яка спочивала в руках Ріттера. Коби таким був Гумбольдт, иньшими шляхами та скоршою ходою пішовби був розвій географії.

Заініціований Зупаном розрив, викликав пригожий ґрунт під географічну діяльність, найшов щирих співробітників, голосних учених на географічнім полі. Із них на першім місци покла-

¹⁾ Том I. 1878.

²⁾ *Europäische Staatenkunde*. Липськ 1880. Т. I. вступ ст. VII.

сти мусимо незрівняного автора „Китаю“ Ріхтгофена. Заслуга його не обмежується до того, що всюди підчеркує природописність географії і працює в тім дусі; вона в деїм иньшій ще велика. Він підняв се здорове зерно, яке полишив Гумбольдт і Ріттер, а саме взаємини між явищами природи та зашїпив його де належало. Сю причинову основу примінив до усіх явищ географічних, перевів сї ідеї в практицї, в своїх цінних творах. В сей спосіб дає директиву, як вести географічні дослідї, під яким кутом глядїти на географічні явища. Працї Ріхтгофена¹⁾, в яких він подав методи дослідів географічних стали основними в сїй галузи знання, і не помилимо ся, коли скажемо, що вони витворили нову школу, якій географія має завдячити високий свій уровень розвитку. Ще в однім лежить велика вага виступу сего визначного репрезентанта географічної думки. Він обмежив і усталив обсяг ділання географії. Стягнув єї із тих високих небесних котурнів виключно на поверхню землї, справив на властивий шлях терен діяльностей Гумбольдтових, та вказав, що поверхня землї се одинокє місце географічних дослідів.

Часи останних десятків попереднього столїтя аж до нинїшних днів незвичайно богаті в визначні сили географічні, цілий ряд епохальних праць того рода авторів як Пенк, Гінтер, Зіс, Вагнер, Гайм, Герлянд, Рацель, Ляпаран і иньші суть неопрокинутим доказом актуальности географічного знання, визначного значіння географії серед иньших наук, триумфальним походом природничої думки серед перестарілого балясту традиційної гуманїстики.

Помимо сего однак, що географія так розросла ся, а єї репрезентанти стїльки праць положили, щоби прояснити та дослідити множество єї явищ, бачимо великий хаос в поглядах на завдання єї, а дефїніцій географії стїльки, скїльки працівників на сїм поли. Таким конгломератом яким була географія давнїйше, таким зістала до нинїшнього дня; намножило ся стїльки „географій“ серед неї, що саме не знати де шукати єї властиву. Маємо їх цілий ряд, кожда так звана географічна наука носить назву географії; де находить ся властива вона, годї зміркувати. Щоби задемонструвати наглядно сей хаотичний стан поглядів на сю квестию, та виказати, що се пекуче питанє до нинї так якби було не розв'язанє наведемо декілька поглядів визначнїй-

¹⁾ Aufgaben und Methoden der heutigen Geographie 1885. Führer für Forschungsreisende 1886.

ших робітників на поли географії. Автор знаменитого підручника (*Lehrbuch der Geographie*) в однім із своїх творів (*Bericht über die Entwicklung der Methodik der Erdkunde. Geographisches Jahrbuch VIII. Gotha 1881*) так каже: у своїй нинішній стадії розвитку не є географія одноцільною наукою, вона радше комплексом географічних наук¹⁾. Герлянд приміром (*Die wissenschaftliche Aufgabe der Geographie, ihre Methode und ihre Stellung im praktischen Leben. Beiträge zur Geophysik I. Stuttgart 1887.*) домагаєся вилучення чоловіка з географії неначеби він не був частиною сего, чим займатися повинна власне вона. Сам Ріхтгофен, великий реформатор географії не має ясно витиченої думки, на її завдання та становиско супроти помічних її наук. У його творі (*Aufgaben und Methoden der Geographie* Липськ 1885) стрічаємо поділ географії на три „головні“ часті, а чим саме є „властива“ географія сего автор ясно не говорить. Невясним назвати мусимо становиско в сій kwestії тої міри ученого, що Пенк. В недавно ще так дуже виданій праці (*Die Physiographie als Physiogeographie Leipzig 1905*) називає науку о природі поверхні землі (Фізіогеографію) частиною географії. Дальші його слова виказують сильну децентралізаційну конгломератність її. Географія — се його дальші слова — се матерна наука, від якої відлучилися так численні частини яко поодинокі науки, щоби вскорі виобразувати ся в самостійні галузі знання²⁾. Отсе характеристика стану поглядів на завдання географії висказана устами її найповажнішого речника в році 1905! Зацитую ще один голос в трактованій нами kwestії а саме голос Степана Рудницького. Справою завдання і методи та станов географії займає ся він в своїй (поминеній на жаль мовчки в нашій літературі) розвідці п. з.: Нинішня географія, Львів 1905. Признаю ся, що читаючи пезні місця відносячі ся до завдань географії відніс я вражінє, начеби автор бояв ся поставити ясну дефініцію географії. Находимо там такі звороти: „Яке є ество географії не є так легко означити. В нинішних часах усі галузі науки так розширили ся та поглибили ся, а заразом увійшли в так тісні звязи між собою, що означити ество і завданє кождої з них і відграничити її чистенько від иньших, споріднених є річию дуже трудною³⁾ або: „земля яко цілість а спеціяльно її поверхня се предмет географії⁴⁾, або знова: „ге-

¹⁾ І. с. 544. ²⁾ І. с. ст. 1. ³⁾ І. с. Львів 1905 ст. 10. ⁴⁾ І. с. ст. 11. ⁵⁾ І. с. ст. 11.

ографія представляє льогічно беручи галузь астрофізики¹⁾. Потім, по таких осторожних, звіддалі дотикаючих очеркнень географії приступає Рудницький до поділу її на части та до метод і відносин її до иньших наук, стоячих з нею в більшім або меншім контактї.

Справою методи і завдань географії займав ся в останніх часах теж Геттнер, який свої погляди висказав в трох річевих статтях, з котрих одна (*Grundbegriffe und Grundsätze der physischen Geographie. Geographische Zeitschrift IX*) вийшла 1903 року, друга (*Neue Ausserungen über Wesen und Aufgaben der Geographie. Geographische Zeitschrift VI*) 1900, а тпера (*das Wesen und die Methoden der Geographie. Geographische Zeitschrift XI*) в році 1905. Найцікавішою для нашої квестії стаття останна. У ній власне дефініює географію яко хорольогічну науку о поверхні землі. Географія не обмежує ся на ніяку ограничену царину природи або духа, вона простирає ся на усі горизонти і форми явищ, які виступають на поверхні землі¹⁾. Ось тут найкрасче із усіх дотеперішних географів замаркував Геттнер характер географії. Він представив її яко науку одноцільну, універсальну *sui generis*, та усунув неясности, які ще на ній тяжіли. В практиці не пішов Геттнер шляхом своїх ідей; у одній із своїх останніх праць (*die Geographische Einteilung der Erdoberfläche. Geographische Zeitschrift 1908*) придержує ся ще перестарілих, колідуючих із своїми, засад. За важний вклад в область розвитку географічної думки належить піднести се, що автор стисло звязав чоловіка з географію. Він — говорить Банзе — не знав ані природописної ані антропічної географії; він знав її лише одну. От ся єдність і одноцільність географії се хиба найкрасчий момент у його діяльності.

Що лиш можна закинути Геттнерови то се, що він за мало рішучий, за мало точний в спрецизованю географії аж до її деталів. Виглядає начеби вагав ся із своїми думками, та боявсь брати цілковитий розбрат з дотеперішними традиціями. Діло було скажу уже майже викінчене; чекало на сего, якийби його вигладив, ошліфував остаточно там де сего вимагала потреба, та додав ту і там дещо, щоби згармонізувати цілість.

Ось тому уважаю виступ Е. Банзого важним та дуже пожаданим моментом в історії розвою квестії; метода, завдання

¹⁾ І. с. ст. 553.

і ціль географії. Праця ся за цінна, щоби поминути її мовчанкою а не присвятити її більше місця¹⁾.

Автор підчеркує значіне виступу Геттнера, уважає його за мало ще виеманципованого із давної традиційности, видить в ній дитину Sturm i Drang періоду в історії розвитку географії.

Banse, як видно із його змагань хоче іти слідами традицій, не тих офіціальних, але тих геніяльних а ізольованих одиниць, яких голоси прогомоніли без відгону, перейшли в забуте, не звернули на себе належної уваги. Ми згадали попередно один голос в сій квестії²⁾. Їх було більше. В році 1873 оголосив Ruge працю (Über das Verhältniss der Erdkunde zu den verwandten Wissenschaften. Program der Annenrealschule. Dresden 1873) в якій маркантно висказує єдність і суцільність географії та суть її ділання. Ціль її — отсе його слова — лежить в повязаню поодиноких галузей науки, в захопленю (Auffassung) ділання цілости. Довгий призабутий голос Marth-ого (Begriff, Ziel und Methode der Geographie. Berlin 1877) дефініює географію яко геософію або хорософію. Англієць Man³⁾ бачить в географії науку о взаємнім відношеню об'єктів різних наук.

Перенятий тим філософічним свого рода пониманєм географії хоче Банзе перевести в сій напрямі остаточні реформи. За найважніші точки уважає; сотворити з географії науку строго моністичну, заховати засаду, що мета стоїть понад матеріялом, очеркнути обсяг її ділання.

Зачнім від останнього. Квестія обсягу географії була предметом цілої полеміки; порішив її остаточно Ріхтгофен, який ограничив його до поверхні землі. Однак і таке очеркнене се понятє незвичайно широке; для того на сю тему ніколи не устає дискусія; де вона починає ся, а де кінчить ся, серед яких явищ устає її діяльність а зачинає ся діяльність иньших наук. На сю тему записувано цілі сторінки; важено кожний момент, щоби питанє поставити ясно; і справедливо; справа надто важна, щоби її основно не передискутувати; що більше, відносини географії до иньших наук, се квестія предмету її самої;

¹⁾ E. Banse. Geographie. Petermanns geographische Mittheilungen. Gotha 1912. Зомити за січень, лютий і март. З картою.

²⁾ Погляд Фребля з року 1836.

³⁾ Proceedings of the Royal Geographical Society 1879.

що більше се питанє єї істнованя. Учені шукали початкових і кінцевих лій, яких годі було віднайти, бо так географія з одної, а иньші науки з другої сторони, втискали ся неухватними нюянсами, більшими або меншими заливами обопільно в свої обсяги діяльности, а скорий зріст споріднених з географією наук почав єї випирати, відбирати ґрунт, яким вона колись володіла, а деколи так сильно атакувати, що доводило ся географії на не одно підписати капітуляцію. В інтересі отже загроженої самостійности географії, належало перевести як найточнійше відмеженє між географією з одної а геологією, історією, геофізикою і т. д. з другої сторони. Однак помимо усього, помимо найкрасчої волі географів мусіли вони з того зрезигнувати та рішити ся на заяву, що цілковите відмеженє науки якої репрезентантами вони були, від тої або другої є неможливе. Ся квестія, яка становить ґрунт науки, надає єї ціху самостійности, не може позістати в стадії непорішення, із нею доконче треба скінчити. Проблем сей розв'язує Банзе ось як: Лиш се — говорить він — що дійсно бачить фізичне око людське, належить до географії¹⁾. Атмосфера, покривало земне і що є між ними, отсе терен географічних дослідів. То, що є поза тим, географію не обходить.

На чім же полягають завдання географії, що є сутію і цілію сеї науки? Досліджуванє кожного явища з осібно для нього самого, скрупулятно збирати деталі, щоби кожде явище виступило найяснійше із цілим рядом своїх дробин, се до географії не належить. Досліди географічні — говорить на иньшій місцє Банзе — полягають не на студиях над кожним предметом для нього самого з осібно, лише на сполуці (*Verschweissung*) найменше двох явищ в оден образ. Або інакше: суть географії полягає на обопільно ділаючих взаєминах географічних явищ. Буде тих явищ більше, то із них буде мусіла географія сотворити образ їх взаємної заєисности. Географ мусить трактувати усе те, що находить ся на терені діяльности його науки; але лише те, що вяже ся причиновим узлом з иньшими явищами. Те усе мусить увійти до сего ланцюха, який є географічним образом, стати його одною частиною, звеном, сплестись із цілостію в одно. В усім сплетеню, полученю (*Verkettung*) — зазначимо мимоходом — лежить метода географії. Таке

1) E. Banse l. c. ст. 72.

становиско так понятої географії кидає світло на її взаємини до так званих наук помічних. Різнять ся вони засадничо методою. Науки т. зв. помічні займають ся певними царинами, досліджують їх для них самих, а праця їх, се деталічна монографія, розважаюча основно зачеркнений ними терен. Таких наук помічних серед терену діяльності географії много, вони складають досліди, кожда із своєї царини. Географія не входить в їх деталі, вона бере явище ними трактоване яко цілість, шукає ниток, та вяже одно явище з другим і т. д. Усе, що лиш не є ізольоване, мусить бути трактоване географією. Цікавий примір на се, що повинно входити в географічний образ подає нам згаданий автор: дитиняча забавка, або товчок до оріхів можуть бути так само важні, як почва якоїсь території. Вони маркують взаємини, які складають ся на напрям промислу убогого гірського села.

Щоби сповнити своє завданє, мусить географ відповісти на кілька основних питань, а відповіді на них дадуть образ географічний даної території чи місцевини. Ними після Банзого суть сі: 1. Де? Відповідь на се питанє повинна очеркнути точно положенє географічне якоїсь території; 2. У якій звязи і длячого? Тут треба подати взаємини з окруженєм трактованої частини і її генетичну сторону. Слідує питанє 3. Отже: відповідь дуже скомплікована; із географічних даних належить поробити конклюдзії відносячі ся до усіх явищ географічних; кліматичних, гідрографічних, ростинно і зьвірячо-географічних як також і антропогеографічних. В отсїм повязаню сих трох кардинальних питань лежить завданє, ціль і метода географії.

Так ось в географічнім смислі понятя географія не може входити в колізію з иньшими науками; вона стоїть не побіч них, лише понад ними, иньші її горизонти та завдання підносять її до становиск кляси знаня. Науки, із якими стрічає ся географія на однім видні ділять і ріжничкують се видно, ідуть далеко до його як найбільш деталічного пошматкованя, затемнюючи тим самим його єдність; їх діяльність децентралізаційна. Географія противно. Нема ніякої науки — каже Банзе — котраби із тих окрушин сотворила будівлю. Вона ділає в дусі централізаційнім, стремить до витвореня образу ограниченого її межами. Так понятя географія носить на собі пятно філзофічне.

А сей філзофічний кут баченя, який стремить до витвореня загального погляду на стан даної території, якого цілію

лиш одно, надає географії характер моністичний. Вона є *par excellence* такою і иньшою не може бути. Її цілію пізнати осередовище, подати геозофічний екстракт якоїсь частини землі чи її цілої. Се *milieu* може бути лиш одно. Погляди на географію, яко науку о характері дуалістичнім належать уже до історії, і їм уже на видно географічне не вернути. Географія яко така не є, і не може бути наукою приміненою (*angewandte*) за яку уважано її давнйше, не узнаючи ні її самостійности, ні чистоти.

Утер ся в географії погляд, що поділ географії на так звану загальну і описову є конечностию. Сего погляду держать ся ще визначні географи. Географія описова або спеціальна, якої найчистйшою формою є т. зв. хорографія, яка як висловлює ся Ріхтгофен має на цілі подати повну суму реального знання, дотикаючу якогось земного простору. Сама собою хорографія суха, але об'єктивна; се збір матеріялу і нічо більше. Пануючою методою в хорографії се метода синтетична. В иньший спосіб представляє нам географічний материял „друга“ географія т. зв. загальна або з огляду на її методу, аналітична. Опирає ся на хорографічний материял цілої землі, розважає його під зглядом морфольогічним, гільольогічним, динамічним і генетичним, унімає не случайні але трівкі характеристичні цілі, виказує їх взаїмну зависимість та відкриває нам загальні закони яким улягає земля із тим усім, що на ній находить ся. Ще в иньший спосіб представляє нам географічні явища т. зв. хорольогія. Послугує ся вона методою еклектичною, синтетично-аналітичною; значить поступає і як хорографія і як географія загальна. Побіч хорографічного материяла чванить ся хорольогія тим, що уймає загально-пануючі закони, і се надає її інтересу, житя.

Поминаємо тут хорографію, яка чогось географічного має в собі дуже мало, а займемо ся становиском т. зв. географії загальної, розберемо, яку роль відграє супроти хорографії і иньших наук. Із хорографії бере материял і обрабляє се, що є предметом дослідів иньших наук. Значить може вигідно ограничити ся до зібраня того, що дадуть її самі науки спеціальні. Иньшими словами скажемо; переповідає вже раз основно сказане; стає надпрограмовим, часом непотрібним балястом. Можна тут говорити о педагогічній вартости т. зв. загальної географії; многі учені обстоюють за тим та підчеркують її роль пропе-

девтичну. Запитаймо себе: чи вартіший є материял з першої чи з другої руки. Відповідь може бути лиш одинока. Не вистарчає географови прочитати хотяйби і як знаменитий підручник загальної географії, щоби був достаточнo підготовлений до самостійних географічних дослідів. Він мусить звернути ся до жерел, пізнати основно те, що потрібне, а тоді доперва праця його принесе дійсний пожиток. Нещастем у нас є, що знанє підручника т. зв. загальної географії дає патент на „географа“ а він із своїми відомостями наче ся блудна вівця не зробить ні кроку самостійного. З огляду на се уважаю педагогічну вартість т. зв. загальної географії надто проблематичною, за неvistарчаючу, до сповнення так важкого завдання.

Треба признати, що т. зв. загальна географія сповняла не аби яку роль в історії розвитку географічної думки. Вона була тою авангардою, яка стримувала на собі напір зростаючих иньших наук, була тим чим географія довгий час ратувала свою самостійність. А коли з часом иньші науки почали входити в її обсяг ділання, та заняли його, уняла вона їх усіх під свій „загальний“ омофор, щоби лиш уратувати бодай тінь самостійности географії.

З огляду на се т. зв. географія загальна була може колись потрібна; тоді, коли завдання географії не були ясно зясовані. Колиж се стало ся, коли географія яко така не „боїть ся ні напорів ні ударів ні займу поля діяльности, можна т. зв. географію загальну позіставити її судьбі. Банзе зве її зазулиним яйцем у географії; вона розриває її органічну цілість, дуалізує її з природи моністичне пятно. Ось тому кінчить: геть із нею з географії¹⁾.

Зістає хорольогія. Її так характеризує Рудницький: У нинішній географії стоїть вона в центрі географічної роботи. Вона ввела описову географію на нові дороги і тепер працюють географи всіх країв над хорольогічним описом цілого земского гльоба. Тому що хорольогія є в своїм єстві еклектична, утерли ся вже деякі звичаєві правила, що належить узгляднювати в хорольогічним підручнику а чого ні. Найважнішим загально принятим звичаєвим законом є вибирати з всесторонного опису даного земного простору головнo ті дані, що найліпше ілюструють динамічні та генетичні відносини географічних предметів і явищ сего простору²⁾.

1) E. Banse. I. с. 74. 2) Рудницький. I. с. ст. 27.

Ми додамо: Хорольогія в чисто геозофічнім розуміню отсе географія. Називати її інакше нема потреби. Вона надто осьвячена традицією аби заступати її иншою. Географія яко така чисто моністична, о питомій собі методі є лиш одна. На части її ділити не можна; лише регіональний момент може бути її дільником. Невластивою і недопускаємою є назва т. зв. наук географічних, помічних чи посестр географії. Географія є супроти них чимсь надрядним а вони можуть бути лише її елементами.

2. Дещо про новійші погляди на єство географії.

Подав *Мирон Дольницький*.

У вступі до свого твору „Die Erde und das Leben“ (Vorgeschichte und Geschichte der Erdkenntnis), каже Ratzel так: „Ми ніяк не можемо навчитися географії без знання її історії. В инших науках є се потрібне, в географії конечне“¹⁾. Таке поминанє справи є неправдиве. Історія географії, на мою гадку, не може бути предметом научуваня, а натомість може бути лише средством і то не одиноким до понятя самої географії як науки властивої і то на стільки, на скільки через аналогію може нам дати вказівки на будуче і на скільки в ній дасть відшукати ся певні питомі черти методологічного трактованя річи. Тому зовсім влучним є те місце в розвідці Рудницького: „Нинішня географія (Львів 1905), де кажесть ся, що історичний розвиток якоїсь науки є для її єства дуже важний, але знов не мож перецінювати (як висше Ratzel) історичного розвитку у такої науки як географія. З виходження від історичного розвитку і за надто сліпого придержуваня ся єго вирости для географії найбільші лиха так річеві як і методичні“²⁾. І нині, мимо такого гарного розвитку географії появляють ся зусилля як пр. у Hettnera

1) Ratzel: „Die Erde und das Leben“ стр. 3.

2) Рудницький: „Нинішня географія“ ст. 10 і сл.